

A Critical Reading of the Introduction to Juvayni's "*Tarikh-i Jahangusha*" with a Pragmatic Semantic Approach

Faeze Saadati Masrur^{*}

Mohammad Reza Haji-Agha Babaie^{**}

Abstract

This article examines the linguistic and semantic strategies employed by Ata Malik Juvayni The History of the World (*Tarikh-i Jahangusha* in the preface of Conqueror) through the theoretical framework of pragmatic semantics. This approach explores the interplay between language, belief, and ideology within a specific situational context. By focusing on contextual factors, indexicals, and semantic substitutions, the study demonstrates how Juvayni, as an official serving the Mongol court, sought to reshape the brutal image of Mongol conquests. Using a deterministic religious worldview, he linguistically redefined, violence as divinely ordained fate. Through selective citations of Qur'anic verses hadiths, and poetic allusions, he molded a discourse of submission to new rulers. The study underscores the novelty of applying pragmatic semantics to analyze this historical-literary preface and highlights how linguistic manipulation functions as a political and ideological instrument in medieval Persian historiography.

Keywords: Semantics, Pragmatic Semantics, Ata-Malik Juvayni, The *Tarikh-i Jahangusha*, Mongols.

^{*} PhD candidate of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University; Tehran, Iran
(Corresponding Author), f_saadati@atu.ac.ir

^{**} Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University;
Tehran, Iran, hajibaba@atu.ac.ir

Date received: 14/12/2024, Date of acceptance: 14/08/2025, Date Printed: 06/08/2026

Introduction

The Mongol invasions of the 7th century AH brought devastation to Iran but simultaneously fostered historiographical revival as the new rulers desired beyond being a historical ,*Tarikh-i Jahangusha* chronicles of their rule. Juvayni's record, constitutes a sophisticated linguistic text reflecting ideological undercurrents. In modern scholarship, semantics the science of meaning when tied to context and language use, becomes pragmatic semantics. This subfield emphasizes that "no text emerges in a vacuum" (Safavi, 2004). prioritizes textual and situational contexts as co-determinants of meaning Despite extensive research on Juvayni's chronicle, the preface has not been examined through this integrated pragmatic-semantics lens. This study thus investigates not only what Juvayni narrates but also how he linguistically constructs authority and legitimacy.

Materials and Methods

Employing a descriptive-analytical method, the research uses qualitative semantic-pragmatic tools to decode Juvayni's linguistic choices and explore how he conveys ideological and theological stances through deliberate lexical and syntactic design. Relying on library sources, the main question is: how does Juvayni employ linguistic strategies to influence his audience and legitimize Mongol sovereignty.

Discussion

A pragmatic-semantics reading of the preface reveals Juvayni's implicit ideological positions. Positioned as an administrative affiliate of the Mongol elite, his main declared goal was to "immortalize the noble deeds of the world's sovereign" (Juvayni, 1400: 9). Thus, he was not a neutral narrator but a linguistic mediator who justified the new order through rhetorical and semantic sophistication.

Juvayni employs personal and social indexicals—titles such as "King of the World" or "Khan of All Khans"—to explicitly encode power hierarchies and affirm loyalty. Conversely, for learned audiences, he uses indexicals like "masters of wisdom and virtue," acknowledging their cultural status while subtly excluding them from political agency.

By embedding temporal and spatial references, Juvayni situates events with historical precision yet constructs semantic contrast: the "prosperous arrogance of the past" versus the chastening advent of the Mongols, portrayed as divinely

sanctioned retribution. This framing transforms invasion into providence, disaster into divine correction.

Juvayni systematically employs religious rhetoric to convey implicit meanings. Drawing upon Zamakhshari's exegesis and Qur'anic allusions, he portrays the Mongols as instruments of divine punishment rather than unjust aggressors. Catastrophe becomes spiritual trial; Mongol swords serve as agents of moral purification. Through this hermeneutic framing, the Mongol conquest acquires theological legitimacy.

His diction strategically replaces negative terms with euphemistic or valorized alternatives using "deliverance" (*istikhlās*) instead of "plunder" or "conquest." This lexical manipulation reframes aggression as salvation, reflecting Juvayni's intent to absolve his patrons and reconcile political reality with divine will.

Conclusion

From a pragmatic-semantics perspective, the preface of *Tarikh-i Jahangosha* transcends historical documentation to become a text of ideological engineering. Juvayni crafts a dual semantic system: explicit submission to Mongol authority and implicit justification of divine providence. By blending determinism, religious discourse, and semantic redirection, he transforms Mongol domination into part of a providential design. Language in his hands becomes both a political shield and a theological argument.

This study demonstrates how medieval Persian historiography employed linguistic pragmatics to mask power under divine legitimacy, revealing language's potential to shape perception across historical epochs.

Bibliography

- Afrashi, Azita (1381), *Ideas in Semantics*, Tehran: Kavosh. [in persian]
- Juvayni, Ata-Malik (1400), *The History of the World-Conqueror*, edited by Habibollah Abbasi and Iraj Mehraki, 5th ed., Tehran: Zavar.[in persian]
- Khatibi, Hossein (1390), *The Art of Prose in Persian Literature*, Tehran: Zavar.[in persian]
- Dehkhoda, Ali-Akbar (1373), *Dehkhoda Dictionary*, vol. 2, Tehran: Rozaneh. [in persian]
- Razeghi, Soraya (1401), "Juvayni's Analyses in The History of the World-Conqueror," *Literary Essays (Educational Literature)*, vol. 15, no. 2, pp. 69–86. [in persian]
- Rypka, Jan (1364), *Iranian Literature in the Time of the Seljuks and the Mongols*, translated by Yaghoub Azhand, Tehran: Gostareh. [in persian]

- Shafiei Kadkani, MohammadReza (1352), "The Ancients' Conception of Homeland," Alefba, 2, Tehran: Amir Kabir. [in persian]
- Shairi, Hamidreza (1381), Foundations of Modern Semantics, Tehran: SAMT. [in persian]
- Safavi, Kourosh (1383), Applied Semantics, Tehran: Hamshahri. [in persian]
- Safavi, Kourosh (1384), Descriptive Dictionary of Semantics, Tehran: Farhang-e Mo'aser (Contemporary Culture). [in persian]
- Safavi, Kourosh (1392), An Introduction to Semantics, 5th ed., Tehran: Sureh-Mehr. [in persian]
- Nouri, Jafar et al. (1401), "An Analytical Study of Juvayni's Qur'anic Referencing in The History of the World-Conqueror," Quran, Culture and Civilization, vol. 3, no. 1, pp. 8–27. [in persian]
- Yarmohammadi, Lotfollah (1385), An Introduction to Discourse Analysis, Tehran: Hermes. [in persian]

خوانش انتقادی دیباچه تاریخ جهانگشای جوینی با رویکرد معنی‌شناسی کاربردی

فائزه سعادت‌ی مسرور*

محمد رضا حاجی آقابابایی**

چکیده

معنی‌شناسی کاربردی یکی از رویکردهای نوین مطالعه معنی است و هدف آن تبیین ظرفیت‌های زبانی متن و نشان دادن هنر نویسندگی و کاربردهای خاص نویسنده است. این رویکرد بر آن است تا توصیف و توضیحی از مناسبات میان زبان، باورها و اندیشه‌های نویسنده ارائه دهد. تاریخ جهانگشا یکی از برجسته‌ترین متون بازمانده از عصر مغولان است که به دلیل زبان خاص آن همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است. در این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد معنی‌شناسی کاربردی به خوانش انتقادی دیباچه این اثر پرداخته شده است. برای دستیابی به این منظور مؤلفه‌های بافت موقعیت، شاخص‌ها، جایگزین‌ها و شناخته‌ها در متن دیباچه جهانگشا بررسی شده‌اند. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که نویسنده در جایگاه خدمتگزار مغولان، با دیدگاهی جبرگرایانه می‌کوشد چهره منفی و منفور مغولان و اعمال وحشیانه آن‌ها را تعدیل کند و ویرانگری‌های آنان را مشیت الهی جلوه دهد. او با کاربست واژگان خاص، آیات، احادیث و اشعار، باورهای خود را به مخاطب انتقال می‌دهد و می‌کوشد با بهره‌گیری از شیوه‌های مختلف کاربرد عناصر زبانی، دیدگاه‌های فکری خود را به مخاطب بقبولاند.

کلیدواژه‌ها: معنی‌شناسی، معنی‌شناسی کاربردی، عظاملک جوینی، تاریخ جهانگشا، مغولان.

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
f_saadati@atu.ac.ir

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران، hajibaba@atu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۳، تاریخ چاپ: ۱۴۰۵/۰۵/۱۵

۱. مقدمه

یورش وحشیانه مغولان در قرن هفتم هجری، ویرانی‌های بسیار و صدمات جبران‌ناپذیری در جامعه ایرانی پدید آورد. اگرچه در پی این ویرانی‌ها بازار علم و دانش رو به افول نهاد، توجه و علاقه مغولان به ثبت وقایع و اعمال خود، سبب رونق‌یافتن گونه‌ی تاریخ‌نویسی در این عصر شد و کتاب‌های تاریخی گوناگونی درباره‌ی حمله مغولان و سرگذشت ایشان نوشته شد. یکی از آثار ارزشمند باقی مانده از این دوران، *تاریخ جهانگشای* عطاالملک جوینی است که به دلیل جایگاه نویسنده در دربار مغولان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این کتاب علاوه بر اطلاعات تاریخی، از منظر مطالعات زبان‌شناختی نیز اثری برجسته به شمار می‌آید.

امروزه پژوهشگران با طرح دیدگاه‌های نوین درباره‌ی زبان، متون ادبی را با هدف دست‌یابی به درک بهتر و عمیق‌تر از چگونگی کاربرد زبان در این متون، از ابعاد مختلفی تحلیل و بررسی می‌کنند. یکی از این رویکردها معنی‌شناسی است که با بهره‌گیری از آن می‌توان به هنگام مطالعه متون به ابعاد ژرف‌تری از معانی دست یافت.

معنی‌شناسی علم مطالعه معنی است؛ «یعنی مطالعه‌ای که بدون هر گونه پیش‌داوری یا تعصب صورت پذیرد و به توصیف پدیده‌ها در چارچوب یک نظام پردازد.» (صفوی: ۱۳۸۳: ۱۹) معنی در معنی‌شناسی مصداقی است که یا در جهان خارج وجود دارد و یا مفهومی است که بر حسب مصداق‌ها در تصور و ذهن گویندگان وجود دارد. معنی‌شناسی «علمی است فرانثانه‌ای که به بررسی «مجموعه‌های معنادار» که در برگیرنده نشانه‌های گوناگون هستند، می‌پردازد.» (شعیری، ۱۳۸۱: ۴۰) در معنی‌شناسی به مطالعه معنی و چگونگی انتقال آن از طریق زبان می‌پردازند. برخی پژوهشگران میان معنی‌شناسی و کاربردشناسی تمایز قائل شده‌اند و برخی دیگر این مرزبندی و تمایز را درست نمی‌دانند. (همان)

در فرهنگ توصیفی معنی‌شناسی، سه شاخه منطقی، فلسفی و زبانی برای معنی‌شناسی بیان شده‌است. معنی‌شناسی زبانی خود به دو شاخه نظری و کاربردی تقسیم می‌شود. معنی‌شناسی کاربردی مطالعه معنی در کاربرد زبان است که به دو حوزه کاربردشناسی زبان و هرمنوتیک مربوط می‌شود و هم‌چنین تحلیل گفتمان را که بخشی از کاربردشناسی زبان است، در برمی‌گیرد. (ر.ک. صفوی: ۱۳۸۴: ۹۸-۱۰۲) بنابراین در معنی‌شناسی کاربردی هر سه دانش کاربردشناسی زبان، هرمنوتیک و تحلیل گفتمان به کار گرفته می‌شوند؛ منظور از

خوانش انتقادی دیباچه ... (فائزه سعادت مسرور و محمدرضا حاجی آقابابایی) ۱۸۷

کاربردشناسی زبان، مطالعه و بررسی چگونگی کاربرد نشانه‌ها است. هرمنوتیک نیز دانشی معادل تأویل متن است؛ هرمنوتیک کهن مبنی بر این باور بود که هر متنی معنایی دارد که نویسنده آن را آفریده است و می‌توان با این دانش به آن دست یافت اما هرمنوتیک جدید توجه خود را معطوف به گیرنده می‌کند تا نشان دهد خواننده چه معنایی از متن درمی‌یابد. تحلیل گفتمان نیز در پی نشان دادن چگونگی تصویرسازی و بازنمود معانی و دیدگاه‌هایی است که در لایه‌های درونی متن قرار گرفته است. (ر.ک. یارمحمدی، ۱۳۸۵: ۳۵)

در تحلیل گفتمان، توجه به بافت زبانی و بافت موقعیتی اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا هیچ متنی در خلأ پدید نمی‌آید.

بافت زبانی بر محیط زبانی یک واحد زبانی، یعنی بر روابط دستوری و معنایی این واحد با دیگر واحدهای زنجیره گفتار یا متن دلالت دارد و بافت موقعیتی یا غیر زبانی تمامی اشیا و اعمال پیرامون گوینده و شنونده را به هنگام تولید واحد زبانی مورد بحث و هم‌چنین دانش مشترک گوینده و شنونده را در برمی‌گیرد. (صفوی، ۱۳۸۳: ۱۶۶)

این پژوهش با بررسی دیباچه تاریخ جهانگشای جوینی از منظر معنی‌شناسی کاربردی، در پی پاسخ به این پرسش است که چگونه جوینی از دانش زبانی خود برای تأثیرگذاری بیشتر بر مخاطب بهره جسته است؟ هم‌چنین کاربرد این عناصر زبانی در موقعیت‌های گوناگون متن چگونه است و نویسنده چگونه گزاره‌های معنایی خود را به مخاطب منتقل می‌کند؟

۲. پیشینه پژوهش

معنی‌شناسی کاربردی، به مثابه شاخه‌ای از دانش زبان‌شناسی، به بررسی چگونگی شکل‌گیری و تعامل معنا در بسترهای واقعی استفاده زبانی می‌پردازد. در ایران، این حوزه با اتکا به آثار پژوهشگران داخلی، امکان تحلیل عمیق‌تر ارتباطات زبانی در بافت‌های گوناگون را فراهم آورده است. کتاب *اندیشه‌هایی در معنی‌شناسی* (۱۳۸۱) تألیف آزیتا افراشی مجموعه‌ای از مقالات را در حوزه معناشناسی ارائه می‌دهد که طیف متنوعی از دیدگاه‌ها را در این زمینه تبیین می‌نماید. حمیدرضا شعیری در *مبانی معناشناسی نوین* (۱۳۸۱) با ارائه تحلیل‌هایی مبتنی بر نمونه‌های زبانی، به تبیین مفاهیم اساسی معناشناسی می‌پردازد. صفوی در کتاب *معنی‌شناسی کاربردی* (۱۳۸۲) نیز به تبیین و تشریح مفصل این نظریه

پرداخته‌است. صفوی در کتاب *درآمدی بر معنی‌شناسی* (۱۳۹۲) نیز فصلی را به معنی‌شناسی کاربردی اختصاص داده‌است.

درباره تاریخ جهانگشا تاکنون آثار و مقالات بسیاری منتشر شده‌است و پژوهشگران از جنبه‌های گوناگون به بررسی و تحلیل این متن پرداخته‌اند؛ برای نمونه در پژوهش «تحلیل‌های جویی در تاریخ جهانگشا» (۱۴۰۱) رازقی با رویکردی توصیفی - تحلیلی به بررسی دیدگاه‌های جویی در تاریخ جهانگشای پرداخته و منشأ نگرش‌ها و استدلال‌های او را گاه بر پایه دلایل علمی و گاهی بر پایه عقاید دینی همراه با تعصب بیان کرده‌است. در پژوهش «بررسی تحلیلی آیه‌نگاری جویی در تاریخ جهانگشا» (۱۴۰۱) نوری و دیگران آیه‌های به کار رفته در تاریخ جهانگشا را بررسی کرده‌اند و علاوه بر بُعد زیبایی‌شناختی این آیات، مقاصد دیگری مانند مشروعیت‌بخشی به حاکمان مغول، نسبت دادن ویرانی‌ها به تقدیر و مشیت الهی، ملامت حاکمان خطاکار ایرانی و مردم و به‌طور کلی برقرار کردن پیوند میان قوم غالب و فرهنگ و تمدن مغلوب را بیان کرده‌اند. با بررسی‌های انجام شده پژوهشی با رویکرد معنی‌شناسی کاربردی به این متن نپرداخته‌است.

پژوهش پیش‌رو از منظر این‌که با بهره‌گیری از معنی‌شناسی کاربردی، به بررسی دانش زبانی نویسنده تاریخ جهانگشا در جهت تأثیرگذاری بیشتر بر مخاطبان و چگونگی به کارگیری این عناصر زبانی در موقعیت‌های مختلف می‌پردازد، نوآوری دارد.

۳. بحث و بررسی

عصر مغولان از نظر تاریخ‌نگاری یکی از ادوار برجسته تاریخ ایران است. تاریخ‌نگاری در این عصر رواج و رونق بسیاری یافت. اقوام وحشی و بدوی مغول که از تمدن به‌دور بودند، وحشیگری، قتل و غارت را برای خود افتخار می‌دانستند؛ از این رو از ذکر حوادث و فجایعی که برای تسلط و چیرگی بر سرزمین‌های دیگر پدید می‌آوردند، هیچ شرمی نداشتند؛ بلکه اعمال خود را افتخارآمیز و غرورآفرین می‌پنداشتند و علاقه بسیاری به ثبت و جاودان ساختن نام و اعمال خود داشتند. «چنگیزخان و جانشینان وی در پی آن بودند تا کردار و شهرت مغولان را ابدی سازند.» (ریپکا، ۱۳۶۴: ۴۱) از همین رو توجه ویژه‌ای به تاریخ‌نویسی در عصر حاکمیت مغولان به‌وجود آمد و همین امر موجب شد تا آثار گوناگونی درباره مغولان و تاریخ و سرگذشت ایشان نوشته شود.

یکی از مهم‌ترین کتاب‌های تاریخی درباره مغولان کتاب تاریخ جهان‌گشاست که عظاملک جوینی آن را در سال ۶۵۸ ه.ق در بغداد نگاشته‌است. نخستین جلد این کتاب درباره تاریخ مغولان و چنگیزخان و ذکر فتوحات اوست و دیباچه مفصلی دارد که در آن، عظاملک دیدگاه و نظرات خویش را درباره مسائل اعتقادی، علت نگارش کتاب و هم‌چنین دلایل حمله مغولان بر مبنای اندیشه‌های دینی نوشته است. بررسی دیباچه این کتاب با رویکرد معنی‌شناسی کاربردی می‌تواند به شناخت بهتر خوانندگان از دیدگاه‌های نویسنده و درک بهتر متن کمک نماید؛ از این رو به بررسی مؤلفه‌های بافت موقعیتی، شاخص‌ها، جایگزین‌ها و شناخته‌ها پرداخته شده است.

۱.۳ بافت موقعیت

بافت موقعیتی یا بافت برون زبانی، بیانگر شرایط محیطی حاکم بر نویسنده و خواننده متن است که در تولید و فهم متن، تأثیر فراوان دارد. واژه‌ها و جملاتی در زبان هستند که فهم و درک آن‌ها تنها از طریق درک شرایط حاکم بر تولید آن‌ها امکان‌پذیر است. همه انسان‌ها در شرایط زمانی و مکانی خاص و با توجه به توانمندی خود و فهم مخاطب سعی می‌کنند متناسب با موقعیت سخن بگویند تا تأثیرگذاری بیشتری داشته باشند.

در تاریخ جهانگشا، موقعیت حساس نویسنده در جایگاه یکی از کارگزاران حکومتی قابل توجه است که به توصیف تاریخ مغولان و گاه به تجزیه و تحلیل عملکرد و فتوحات آن‌ها می‌پردازد. عظاملک جوینی از خاندان‌های مهم و برجسته در تاریخ ایران است که خود و چندین نسل از خانواده‌اش در دستگاه حکومت سلجوقیان و مغولان صاحب منصب بوده‌اند. توجه به این نکته که مغولان مخدومان او هستند، برای فهم اندیشه‌های مطرح شده در این کتاب بسیار حائز اهمیت است و این دیدگاه که عظاملک با نوشتن این تاریخ می‌خواهد پرده از فجایع هولناک مغولان بردارد، با عملکرد وی چندان سازگاری ندارد و محل تردید بسیار است. (ر.ک. خاتمی و عرباف، ۱۳۸۹) نویسنده در دیباچه کتاب، هدف خود را از نوشتن این تاریخ جهانگشا «تخلید مآثر گزیده و تأیید مفاخر پسندیده پادشاه وقت» (جوینی، ۱۴۰۰: ۹) بیان کرده‌است. عظاملک با استناد به آیات و احادیث و استدلال‌های گوناگون سعی در تعدیل و تغییر چهره منفی مغولان دارد و اعمال و فجایع آن‌ها را به قضا و قدر نسبت می‌دهد و ایشان را سپاهیان خداوند می‌نامد و اگر از کشتار

مردمان سخن به میان می‌آورد، در جایگاه بیان یک رویداد تاریخی است، نه موضع‌گیری و محکوم کردن آن.

آنچه در خوانش این اثر باید به آن توجه داشت، اوضاع و احوال زمانه نویسنده است. قرن هفتم، عصر تسلط کلام و عرفان بر فلسفه و تعقل است. جوینی نیز با بهره‌گیری از عناصر مسلط زمانه خویش در پی توجیه هجوم مغولان بر سرزمین‌های اسلامی است. وی این وقایع ناگوار را خواست پروردگار می‌داند و با تفسیرهای خاص خود، در پی اثبات این موضوع است.

هر چه از خیر و شر و نفع و ضرر، در این عالم کون و فساد به ظهور می‌پیوندد به تقدیر حکیمی مختار منوط است و به ارادت قادری کامگار مربوط که صادرات افعال او بر قانون حکمت و مقتضای فضیلت و معدلت تواند بود و آنچه از وقایع می‌شود از تخریب بلاد و تفریق عباد از نکبت اخیار و استیلاي اشعار حکمت‌ها در ضمن آن مندرج باشد. قال الله تعالی: عَسَىٰ اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ. (همان: ۸)

جوینی در ادامه با آوردن دو بیت از سنایی به تأیید سخنان خود می‌پردازد و با هدف تثبیت جایگاه مغولان در ذهن مخاطبان به‌گونه‌ای صدمات و تخریب‌هایی را که صورت گرفته است به خواست و حکمت خداوند نسبت می‌دهد:

خواه اومید گیر و خواهی بیم هیچ بر هرزه نافرید حکیم
در جهان آنچه رفت و آنچه آید و آنچه هست آنچنان همی باید

(همان)

اگرچه نویسنده، مخدومان خود را «مشرکان» نامیده و صفت «حجری‌صفت» را برای دل آنان به کار برده‌است، بلافاصله بیان می‌کند که آن‌ها با پذیرفتن اسلام عزت یافته و در پرتو نور آفتاب دین، دل چون سنگشان به جواهر تبدیل شده‌است:

اولاد مشرکان، بعضی آنچه در ذل رقیب در دست مسلمانان آمده‌اند و عز اسلام حاصل کرده و جماعتی آن‌اند که چون پرتو انوار هدی در دل حجری‌صفت فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدَّ قَسْوَةً، تأثیر نموده‌است، چون خاصیت اشعه آفتاب که در احجار پدید آید و جواهر خوشاب به واسطه آن ظاهر گردد شرف دین یافته‌اند و ... (همان: ۹)

جوینی در بیان فایده دنیایی هجوم مغولان، این نکات را بیان می‌کند که موجب آگاهی و عبرت صاحبان خرد می‌شود تا خود را با دست خود نابود نکنند؛ زیرا کسانی که به ایل و تحت فرمان مغولان درآمدند از خشم و عذاب آن‌ها در امان هستند. او از آیات قرآن کریم متناسب با مقصود خود بهره می‌برد و معتقد است کسانی که زیر فرمان مغولان درمی‌آیند، گویی فرمان خدا را اجرا کرده‌اند. وی مغولان را تقویت‌کنندگان دین الهی به شمار می‌آورد و حدیثی نیز در تأکید بر این مدعا ذکر می‌کند.

معلوم کنند فرمان ربانی را که لا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ امام و مقتدی سازند و چون یاسا و آیین مغول آن است که هر کس ایل و مطیع ایشان شد، از سطوت و معرت بآس ایشان ایمن و فارغ گشت و متعرض ادیان و ملل نیز نه‌اند و چه جای تعرض است؛ بلکه مقویان‌اند و برهان این دعوی قوله علیه السلام: إِنَّ اللَّهَ كَيُؤَيِّدُ هَذَا الدِّينَ بِقَوْمٍ لَا خَلَاقَ لَهُمْ ... (همان: ۱۰)

نویسنده با بهره‌گیری از آیات قرآن و احادیث دیگر به اقناع مخاطبان می‌پردازند که اطاعت از مغولان که در حکم هدایت و برابر با اطاعت از فرمان الهی است. وی با تفسیر خاص خود از آیات قرآن در پی آن است تا به مخاطب القا کند که تبعیت از مغولان گونه‌ای از هدایت الهی است.

واجب می‌شود که از روی عقل که ابلق ایام در زیر ران فرمان ایشان رام است که بر قضیت حکم ربانی وَ إِن جَنَحُوا لِلسَّلَامِ فَاجْنَحْ لَهَا بَرُونَ و ایل و منقاد گردند و ترک عصیان و عناد گیرند، بر آن جمله که صاحب شریعت بیان می‌فرماید: أَتَرْكُوا التُّرْكَ مَا تَرَكَوْكُمْ فَأَتَهُمْ أَصْحَابُ بَأْسٍ شَدِيدٍ، و نفس و مال را در حصن عصمت و پناه امان آرند وَ اللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (همان: ۱۱)

جوینی معتقد است در هر زمانی به سبب رفاه و آسایش بسیار، مردم دچار تکبر و نخوت ثروت می‌شوند و دست به معاصی و گناهان می‌زنند؛ بنابراین در تأیید این دیدگاه آیه «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَ طَافٍ» را به کار می‌برد. در ادامه نخوت ناشی از کثرت مال و فراوانی نعمت را سبب طغیان و نابودی مردمان می‌داند:

چون دور به ششصد و اند رسید از مبعث او، به کافه خلایق، کثرت مال و فسحت آمال سبب طغیان و اختزال شد. إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ و در محکم کلام مجید او است که وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا مُصْطَحُونَ و سوسه شیطان ایشان را از راه سداد و جاده رشاد دور انداخت. (همان: ۱۲)

عظام‌لک، مغولان را فرستادگان الهی می‌داند که برای تنبیه و آگاه ساختن مردم آمده‌اند. مردمی که ستم کرده‌اند و دچار وسوسه شیطان و گمراهی شده‌اند. از دیدگاه جوینی کسانی که ایمان آورده‌اند و کارهای نیک انجام می‌دهند، کسانی هستند که حاضر به اطاعت و ایلی مغولان شده‌اند. وی با بهره‌گیری از آیه «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ قَلِيلٌ مَّا هُمْ» بر دیدگاه خود تأکید می‌کند و با آوردن بیت زیر، دیدگاه خود را تقویت می‌کند:

گله از روزگار بیهده چیست هر چه بر ماست هم ز کرده ماست

(همان: ۱۲)

توجه به کاربرد این آیات و احادیث و واژگان خاص و تعبیر و تأویل آن‌ها با توجه به مقاصد ضمنی نویسنده بسیار اهمیت دارد. جوینی معانی ضمنی مورد نظر را که به اصل آیه و حدیث ارتباطی ندارد، به کار می‌گیرد و متناسب با بافت کلام و مقصود خود تعبیر جدیدی از آن‌ها ارائه می‌دهد. در دیباچه تاریخ جهان‌گشا بیشتر آیات و احادیث در پی تکمیل و تأیید سخنان جوینی مبنی بر توجیه هجوم مغولان و کارهای آن‌ها و تعدیل چهره منفی و ایشان به کار رفته‌است.

۲.۳ شاخص‌ها

دقت در شیوه کاربرد عناصری مانند شاخص‌ها می‌تواند به فهم بهتر متن یاری برساند. «شاخص‌ها عناصری زبانی به حساب می‌آیند که مقید به بافت موقعیتی بوده و به مکان، زمان و یا شخصی اشاره دارند که از طریق بافت موقعیتی قابل درک‌اند.» (صفوی، ۱۳۹۲: ۱۶۷) شاخص‌های مکانی مانند این‌جا، آن‌جا و ... و شاخص‌های زمانی مانند الان، امروز، فردا، دیروز و ... هستند. با بهره‌گیری از انواع شاخص‌ها در متن نویسنده مخاطب زمان و مکان مورد نظر گوینده را در هنگام تولید معنا درک می‌کند. همچنین شاخص‌های شخصی مانند ضمائر متصل و منفصل و شاخص‌های اجتماعی نیز در متن بسیار مهم است زیرا رابطه اجتماعی گوینده و اشخاص مورد نظر یا مخاطب را نمایان می‌کند.

۱.۲.۳ شاخص‌های شخصی

این شاخص‌ها اغلب ضمیرهای منفصل و متصل هستند که نویسنده در متن خود به کار می‌برد. علاوه بر این ضمائر، شاخص‌هایی مانند جناب عالی، بنده، کمینه، سرکار و ... را

خوانش انتقادی دیباچه ... (فائزه سعادت مسرور و محمدرضا حاجی آقابابایی) ۱۹۳

می‌توان از این گونه دانست. «گاه این شاخص‌ها را شاخص‌های اجتماعی نیز نامیده‌اند؛ زیرا انتخاب آن‌ها بستگی به رابطه اجتماعی گوینده با شخصی دارد که یا مخاطب است یا فردی ثالث به حساب می‌آید.» (صفوی، ۱۳۹۲: ۱۶۹)

شاخص‌های اجتماعی به کار رفته در متن، نشان از جایگاه نویسنده نسبت به افراد دیگر و مخاطبان دارد. برای نمونه به کار بردن شاخص‌هایی چون «پادشاه جهان»، «فرمانده زمین و زمان»، «ماده نعمت امن و امان»، «خان همه خانان» در جمله زیر که معانی مدحی را نیز در بر دارد، نشان‌دهنده جایگاه و مقام فرودست نویسنده نسبت به مخدوم خود است:

شرف تقبیل بارگاه پادشاه جهان، فرمانده زمین و زمان، ماده نعمت امن و امان، خان همه خانان، منکوقآن که فتح و نصرت بر اعدای دولت و دین به لوی او معقود باد و سایه همایونش بر همه جهانیان ممدود؛ (جوینی، ۱۴۰۰: ۲)

همچنین در جمله زیر نویسنده شاخص‌های مدحی را برای منکوقآن به کار برده‌است:

جمعی از یاران وفا و اخوان صفا که وعثاء سفر به حضور همایونشان حکم سهولت حضر داشت اشارتی رانند که برای تخلید مآثر گزیده و تأیید مفاخر پسندیده پادشاه وقت، جوان جوان بخت پیر عزیمت خجسته‌فال پاکیزه‌خصال، تاریخی می‌باید پرداخت. (همان: ۳)

در گزاره زیر جوینی شاخص «صاحب دیوان» را برای پدرش به کار برده‌است. کاربرد این شاخص نشان‌دهنده احترام و بزرگداشت و بیانگر جایگاه مهم و برجسته او در دید نویسنده است: «پدرم را صاحب دیوان بهاءالدین محمد بن محمد الجوینی - لازالت دوحه الفضل بمكانه ناضره و عیون المکام الیه ناظره - در این معنی قصیده‌ای است ...» (همان: ۴)

نویسنده در گزاره زیر با به‌کاربردن شاخص «خداوندان فضل و افضال» در اشاره به عالمان و افراد فاضل که خواننده این کتاب هستند، از آن‌ها در برابر کاستی‌های اثر خود پوزش می‌طلبد. این نکته قابل توجه است که عموماً افراد باسواد و خوانندگان کتاب در گذشته از طبقه فرادست جامعه بوده‌اند:

از خداوندان فضل و افضال - که عین‌الکمال از ساحت جلال ایشان دور باد و مبانی مکارم و معالی به وجود ایشان معمور - سزد که بر رکاکت و قصور الفاظ و عبارت از راه کرم، ذیل عفو و اقلت پوشانند [...] (همان: ۸-۷)

۲.۲.۳ شاخص‌های زمانی

توجه به شاخص‌های زمانی در متن تاریخی، نشان از دقت نظر و باریک‌بینی نویسنده دارد. جوینی با اشاره به شاخص‌های زمانی به بیان حوادث و وقایع می‌پردازد. گاهی این شاخص‌ها دقیق هستند؛ یعنی به روز و سال خاصی اشاره دارند و گاهی به صورت کلی به زمانی نامعلوم اشاره می‌کند. «چون در شهر سنهٔ خمسین و ستمائه [۶۵۰] بخت مطاوعت نمود ...» (همان: ۲) جوینی در گزاره «در ایام متقدم که عقد دولت فضل و مدعیان آن منتظم بود...» (همان: ۳) به زمان نامعلومی در گذشته اشاره می‌کند. از اشاره کردن به زمان مشخص و معلومی در گذشته طفره می‌رود.

جوینی در توصیف احوال خود با به کار بردن شاخص‌های زمانی چون «در اول جوانی» و «پیش از بیست سالگی» مدت زمان خدمت به مغولان را به‌طور نسبی بیان می‌کند. این نکته نیز در فهم متن بسیار مهم است؛ زیرا نویسنده روزگار طولانی را در خدمت مغولان بوده‌است:

اول ریعان شباب که هنگام استحکام قواعد فضایل و آداب بود، اقوال ابناء الزمان و اتراب و اقران که اخوان دیوان‌اند امتثال کردم و پیش از آنکه سن شبیبت بیست به دندان گیرد، به کار تحریر و دیوان اشتغال نمودم و به ممارست اشغال و ملابست اعمال در اکتساب علوم افعال فرمودم. (همان: ۵)

بیان این شاخص‌های زمانی نشان‌دهندهٔ این است که نویسنده سالیان دراز در خدمت مغولان بوده است، بنابراین سخنی در مخالفت ایشان نمی‌گوید و همچنین با نگارش این مطالب به مخالفان خود و کسانی که در پی کسب جایگاه او هستند، این نکته را گوشزد می‌کند که کسی بیشتر از وی به مغولان نزدیک نیست و او سال‌ها در خدمت ایشان بوده است و جایگاه ویژه‌ای در نزد ایشان دارد.

در بندنوشتی از مخاطبان خود که صاحبان فضل و مکارم هستند می‌خواهد که رکاکت و قصور الفاظ و عبارت او را نادیده بگیرند، زیرا مدتی با مغولان در غربت به سر برده و از نوشتن دور بوده است. در گزارهٔ زیر با به کار بردن شاخص زمانی «مدت ده سال» و بیان زمان دقیق، نویسنده گذران ایام طولانی را که از نوشتن و نویسندگی دور بوده‌است به ذهن خواننده منتقل می‌کند تا مدعیان و مخالفانش زبان به سرزنش او نکشایند، همچنین با بیان این زمان طولانی که در غربت و سرزمین‌های مغولان بوده به‌طور ضمنی اطلاعات ارزشمند

خوانش انتقادی دیباچه ... (فائزه سعادت مسرور و محمدرضا حاجی آقابابایی) ۱۹۵

و شایستگی‌اش را برای نوشتن این کتاب به مخاطب نشان می‌دهد: «[...] چه مدت ده سال می‌شود که پای در راه اغتراب نهاده است و از تحصیل اجتناب نموده ...» (همان: ۷)

در گزاره‌هایی که عطا ملک از شاخص‌های زمانی زمان حال استفاده کرده‌است، نوعی تناقض در توصیف زمان حال و گذشته دریافت می‌شود. گاهی با اشاره به زمان حال از مساعد بودن اوضاع سخن می‌گوید و گاهی همه چیز را ویران‌شده توصیف می‌کند؛ از این رو دیدگاهی بسیار متناقض و دوگانه نسبت به اوضاع و احوال زمانه دارد. در مواردی به سعادت و خوشبختی سرزمین‌ها اشاره می‌کند؛ برای نمونه:

او در آغاز دیباچه در ذکر اوضاع مساعد در زمان پادشاهی منکوقاآن، با آوردن آیه «انْظُرُوا إِلَىٰ آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا» به‌طور ضمنی به حوادث ناگوار پیش‌آمده در اثر حمله مغول اشاره می‌کند و گویی اوضاع کمی سامان یافته است اما در گزاره زیر با اشاره به زمان حال از اوضاع نا به سامان و روی کار آمدن افراد نالایق سخن به میان می‌آورد: «اکنون بسیط زمین عموماً و بلاد خراسان خصوصاً که مطلع سعادت و مبرآت و موضع مرادات و خیرات بود [...] از پیرایه وجود متجلبیان جلباب علوم و متحلیان به حلیت هنر و آداب خالی شد [...]» (همان: ۳)

او با تضمین بیت زیر در متن دیباچه، نشانه دیگری را برای نمایان ساختن اوضاع نا به سامان زمانه خود به کار برده‌است:

هنر اکنون همه در خاک طلب باید کرد ز آنکه اندر دل خاکند همه پرهنران

(همان: ۳)

با بررسی شاخص‌های زمانی، اوضاع نامساعد آن روزگار و مقام‌یافتن افراد نالایق مشخص می‌گردد. نویسنده روزگار خود را «قحط سال مروت و وفا» می‌داند که «اخیار» دچار سختی و رنج شده‌اند و «اشرار» به قدرت و ثروت رسیده‌اند.

در چنین زمانی که قحط سال مروت و فتوت باشد و روزبازار ضلالت و جهالت، اختیار ممتحن و خوار و اشرار ممکن و در کار، کریم فاضل بافته دام محنت و لئیم جاهل یافته کام نعمت، هر آزادی‌بی‌زادی و هر رادی مردودی و هر نسیمی بی‌نصیبی و هر حسینی نه در حسابی و هر داهی‌ای قرین داهی‌ای و هر محدثی رهین حادثه‌ای و هر عاقلی اسیر عاقله‌ای و هر کاملی مبتلی به نازله‌ای و هر عزیزی تابع هر ذلیلی به اضطرار و هر با تمیزی در دست هر فرومایه‌ای گرفتار. (همان: ۵)

در ادامه سخن، نویسنده برای جبران توصیف وضعیت اسفباری که مغولان برای مردمان پدید آورده‌اند، با بیان حدیثی ایشان را حامیان دین الهی و روحانیون دینی می‌نامد تا با توجه به تأثیرگذاری عالمان دینی در میان مردم، از این طریق بتواند پشتیبانی این گروه را به دست آورد.

[مغولان] متعرض ادیان و ملل نیز نه‌اند و چه جای تعرض است؛ بلکه مقویان‌اند و برهان این دعوی قوله علیه السلام: إِنَّ اللَّهَ كَيُّوْدُهُ هَذَا الدِّينَ بِقَوْمٍ لَا خَلْقَ لَهُمْ و اخبار و اختیار هر ملتی را از صنوف عوارضات و محن مؤن و اوقاف و مسبلات و حرث و زراع ایشان را معاف و مسلم داشته‌اند و هیچ‌کس را مجال آن نه که با آن طایفه سخن مُحال تواند گفت و به تخصیص ائمه دین محمدی را؛ خاصه اکنون که عهد دولت پادشاه جهان منکوقآن است. (همان: ۱۱)

عظاملک در توجیه هجوم مغولان به سرزمین‌های اسلامی به احادیث و آیات استناد می‌کند و این حوادث را به پیش‌گویی‌های پیامبر (ص) نسبت می‌دهد و شاخص «بعد از ششصد و اند سال» را برای تحقق حدیث یادشده به کار برده‌است و دوران مغولان را زمان آشکار شدن پیش‌گویی پیامبر (ص) نشان داده‌است: «بعد ششصد و اند سال فی حدیث زُوِیتَ لِي الْأَرْضُ فَأَرَيْتُ مَشَارِقَهَا وَمَغَارِبَهَا وَ سَبَّيْتُ لُكُ أُمَّتِي مَا زُورِي لِي مِنْهَا فِي ضَمْنِ خُرُوجِ لَشْكَرٍ بِيْگَانَه مِیسَر شُود.» (همان: ۸) هم‌چنین در گزاره «چون دور به ششصد و اند رسید از مبعث او به کافه خلائق، کثرت مال و فسحت آمال سبب طغیان و اختزال شد.» (همان: ۱۲) دوباره به این موضوع اشاره می‌کند.

۳.۲.۳ شاخص‌های مکانی

بیان شاخص‌های مکانی در متن اهمیت بسیاری دارد و اطلاعات مفیدی به مخاطب منتقل می‌کند. جویینی با اشاره به شاخص مکانی «خراسان» اطلاعات ارزشمندی را درباره این مکان به مخاطب می‌دهد. خراسان از مناطق مهم و آباد پیش از حمله مغولان، مطلع نیکی‌ها و خوش‌بختی‌ها و مجمع علما و فضلا بوده است، اما پس از ویرانگری‌های مخدومان او از هنر و آداب خالی است:

اکنون بسیط زمین عموماً و بلاد خراسان خصوصاً که مطلع سعادات و مبرات، و موضع مرادات و خیرات بود و منبع علما و مجمع فضلا و مربع هنرمندان و مرتع خردمندان و مشرع کفاه و مکرع دهاه، و لفظ دربار نبوی را از این معنی اخبار است: العلم شجرة

خوانش انتقادی دیباچه ... (فائزه سعادت مسرور و محمدرضا حاجی آقابابایی) ۱۹۷

أصلها بمكة و ثمرها بخراسان از پیرایه وجود متجلبیان جلاب علوم و متحلیان به
حلیت هنر و آداب خالی شد و جمعی که به حقیقت حکم فَخْلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ
أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ دارند، باقی ماندند. (همان: ۴)

به کار بردن شاخص مکانی «خراسان» و استناد به حدیث پیامبر جایگاه و عظمت والای
علمی این منطقه را در آن زمان نشان می‌دهد. هم‌چنین بیان دقیق و مشخص شاخص‌های
مکانی دیگر در متن مانند ماوراءالنهر، ترکستان، ماچین و چین و ... برای نوشتن تاریخ،
اعتبار بیشتری به نویسنده می‌بخشد و به‌طور ضمنی، نوعی مشروعیت به او می‌دهد که با
داشتن این اطلاعات، شایسته نوشتن چنین کتابی است: «و مع هذا به چند نوبت دیار
ماوراءالنهر و ترکستان تا سر حد ماچین و اقصای چین که مقرر سریر اسباط و اروغ
چنگزخان است و واسطه عقد ملک ایشان مطالعه افتاد.» (همان: ۶)

۳.۳ جایگزین‌ها

جایگزین‌ها واژه‌هایی هستند که در محور هم‌نشینی در کنار هم قرار می‌گیرند و بر معنی
یکدیگر تأثیر می‌گذارند. این تأثیرها گاه سبب انتقال معانی خاص و حذف برخی از واژه‌ها
می‌شود. «جایگزین بخشی از یک زنجیره است که با حذف واژه یا واژه‌های حشو شده،
جانشین کل زنجیر می‌گردد.» (صفوی، ۱۳۸۳: ۹۱) بنابراین گاهی حضور یک واژه با قبول
بار معنایی واژه‌های هم‌نشین در بافت معینی سبب حذف آن واژه‌ها می‌شود. «این امکان
وجود دارد که مفهوم واژه غیرمحذوف تنها از طریق بافت موقعیتی قابل درک گردد.»
(صفوی، ۱۳۹۲: ۱۶۹)

در نشانه‌شناسی توجه به جایگزین‌ها در بستر گفتمان متن، منجر به درک و دریافت
معانی ضمنی می‌شود که می‌توان در بررسی این بخش از آن بهره برد. نویسنده با کاربرد
برخی از واژه‌ها و عبارات و حذف برخی دیگر، پیام و معنی مورد نظر خود را غیر صریح
بیان می‌کند. «در این حالت، نظام حاکم بر زبان نظام «و ... و» است؛ یعنی عوامل دخیل در
داستان و وقایع در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و امکان حذف یکی و جانشینی دیگری
نیست.» (شعیری، ۱۳۸۱: ۱۰۹) در محور هم‌نشینی دیباچه تاریخ جهانگشا وجود دارد که
معانی ضمنی بسیاری را در بردارند. برای نمونه:

نویسنده در آغاز پس از حمد خداوند، نعت پیامبر (ص) و مدح منکوقاآن علت
نابه‌سامانی‌ها و آشفتگی‌هایی را که پدید آمده است، تغییر روزگار و تأثیر فلک بیان می‌کند و

از مخدومان خود نامی به میان نمی‌آورد. در گزاره پایانی بندنوشت زیر، افراد اهل علم و دانش را لگدکوب حوادث زمانه می‌داند که در معرض «سیوف آبدار» از میان رفته‌اند. نکته قابل توجه این است که او به گونه‌ای مجهول واژه‌های «سیوف آبدار» را جایگزین مهاجمان مغول به کار برده است و نامی از آن‌ها به میان نیاورده است:

و به سبب تغییر روزگار و تأثیر فلک دوار و گردش گردون دون و اختلاف عالم بوقلمون، مدارس درس مندرس و معالم علم منطمس گشته، و طبقه طلبه آن در دست لگدکوب حوادث پایمال زمانه غلار و روزگار مکار شدند و به صنوف صروف فتن و محن گرفتار و در معرض تفرقه و بوار معرض سیوف آبدار گشتند و در حجاب تراب متواری ماندند. (همان: ۳)

جوینی در بیان سبب نگارش کتاب خود دو فایده را ذکر می‌کند: یک فایده دینی و دیگر دنیوی. در بیان فایده دینی لفظ فایده را حذف کرده و تنها به بیان واژه «دینی» اکتفا کرده است تا تأکید بیشتری بر جنبه دینی آن داشته باشد. آن فایده دینی این است که مخاطب عادل و منصف باید متوجه شود که در همه امور عالم از خیر و شر دست و اراده خداوند دخیل است و به نوعی در این بندنوشت به‌طور ضمنی در پی تثبیت جایگاه مغولان به‌عنوان فرستاده خداوند است و خداوند را عامل هجوم و حاکمیت مغولان معرفی می‌کند؛ هم‌چنین با به کار بردن توصیفاتی مانند «صاحب‌نظر» و «پاکیزه‌گوهر» و حذف واژه‌ای مانند فرد یا مخاطب و حذف واژه خداوند و به کار بردن اوصافی چون «حکیمی مختار» و «قادری کامگار» در بندنوشت زیر، به تشدید و تقویت این اوصاف در ذهن مخاطب پرداخته است و او را ترغیب و اقناع می‌کند بی‌چون و چرا سخنان او را بپذیرد:

[...] چه غرض عرض این حکایات و تقریر و تحریر صورت واقعات، دو مقصود را که فایده دین و دنیا را حاصل باشد، شامل است. آنچه دینی است اگر صاحب‌نظری پاک‌گوهری که منصف و مقتصد باشد [...] بر خاطر و ضمیر او مخفی و مستور نماند که هر چه از خیر و شر و نفع و ضرر، در این عالم کون و فساد به ظهور می‌پیوندد به تقدیر حکیمی مختار منوط است و به ارادت قادری کامگار مربوط که صادرات افعال او بر قانون حکمت و مقتضای فضیلت و معدلت تواند بود و آنچه از وقایع می‌شود از تخریب بلاد و تفریق عباد از نکبت اخیار و استیلائی اشرار حکمت‌ها در ضمن آن مندرج باشد. (همان: ۷۸)

خوانش انتقادی دیباچه ... (فائزه سعادت مسرور و محمدرضا حاجی آقابابایی) ۱۹۹

جوینی در آغاز دیباچه با تضمین بیتی از سنایی، به طور ضمنی کفر را در اشاره به مغولان به کار می برد، اما کفری که در راه اسلام پویان است. وی با این روش در پی توجیه ویرانگری های مخدومان خود و تعدیل چهره منفی آنهاست:

کفر و اسلام در رهش پویان وحده لاشریک له گویان

(همان: ۱)

عظاملک در اشاره به اعمال و کارهای مغولان بدون بردن نامی از آنها و تنها ذکر «خروج لشکر بیگانه» از واژه «استخلاص» برای استیلای آنان بر شهرهای ایران بهره برده است. این واژه به معنی رهانیدن، خلاص کردن، آزادی، رستگاری و از آن خود کردن (ر.ک. دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۸۰۰) در این متن به کار رفته و بار معنایی مثبتی را در بردارد. «به وقت استخلاص بلاد ماوراءالنهر و خراسان به اسم پیشه وری و جانورداری، جماعتی را به حشر بدان حدود رانده.» (همان: ۹)

جوینی کتاب خود را برای جاودان کردن نام و آوازه مغولان نوشته است و مخاطب او مغولان و درباریان آنها هستند؛ زیرا در گذشته سواد و دانش منحصر به طبقه فرادست جامعه بود و اغلب مردم عادی و طبقه فرودست از تحصیل محروم بوده اند. نکته ای که باید به آن توجه داشت این است که گاهی قتل و غارت های مغولان او را تحت تأثیر قرار داده است، اما این دلیل بر احساسات ملی گرایانه او نیست؛ او خادم و کارگزار مغولان است و کتاب را برای جاودانه ساختن نام ایشان نوشته است. وی در پایان دیباچه به صراحت فجایع و حوادث هولناک عصر مغولان را به «خواست حق» و نمایان شدن اعجاز حدیث پیامبر نسبت می دهد و با استناد به آیات و ابیات سخن خود را تأیید می کند: «خواست حق - تَقْدَسَتْ أَسْمَاءُ - آن بود که آن جماعت از خواب غفلت متقیظ شوند.» (همان: ۱۲)

۴.۳ شناخته ها

منظور از شناخته ها واژه هایی است که مخاطب از پیش آنها را می شناسد و یا با توجه به بافت موقعیتی می تواند آنها را بشناسد. «این شناخت برای شنونده از سه طریق امکان پذیر است: نخست از طریق سابقه و زمینه از پیش موجود، دوم از راه بافت موقعیتی و سوم به کمک اطلاعاتی که در جملات نهفته است.» (صفوی، ۱۳۹۲: ۱۷۱) نویسنده شناخته ها را در

با این پیش‌فرض که مخاطب از آن‌ها آگاه است در متن خود به کار می‌گیرد. شناخته‌ها در حقیقت داده‌ها و اطلاعاتی هستند که در پس‌زمینه آن‌ها اطلاعات بسیاری نهفته است.

در دیباچه تاریخ جهانگشا، نویسنده با این پیش‌فرض که مخاطب به مقصود او پی می‌برد، از برخی واژه‌های شناخته بهره گرفته است. برای نمونه در همان آغاز برای بیان کردن هدفش از نگاشتن کتاب می‌نویسد: «برای تخلید مآثر گزیده و تأیید مفاخر پسندیده پادشاه وقت جوان جوان‌بخت پیر عزیمت خجسته‌فال پاکیزه‌خصال، تاریخی می‌باید پرداخت.» (جوینی، ۱۴۰۰: ۳)

مخاطب با پیش‌زمینه‌ای که پیش‌تر در متن آمده و به صراحت به به نام منکوقاآن اشاره شده است، درمی‌یابد که منظور نویسنده از پادشاه جوان جوان‌بخت پیر عزیمت خجسته فال پاکیزه خصال، منکوقاآن است.

جوینی هنگامی که تلاش می‌کند تا با بیان استدلال‌های خود، حمله و هجوم مغولان را توجیه کند، با به کار بردن لفظ «نبوت» به جای پیامبر اکرم (ص) اسلام، با این پیش‌فرض که مخاطب از بافت کلام متوجه مقصود او می‌شود؛ زیرا در بافت کلام و هم‌چنین در جهان اسلام لفظ خاص نبوت، صاحب شریعت، خاتم رسالت و پیامبر تنها برای حضرت محمد (ص) به کار می‌رود. او با به کار بردن چنین واحدهای واژگانی می‌خواهد از بُعد دینی سخنان خود را در ذهن مخاطب مشروع کند و فتنه مغولان را نوعی پیش‌بینی که از معجزات پیامبر است جلوه می‌دهد تا نوعی جنبه تقدی هم برای آن قائل شود: «اما آنچه از راه عقل و نقل بدان می‌توان رسید و از وهم و فهم نه دور است، در دو قسم محصور است، اول ظهور معجزه نبوت است.» (همان: ۸) هم‌چنین در جمله «بر آن جمله که صاحب شریعت بیان می‌فرماید: اُتْرَكُوا التُّرْكَ مَا تَرَكُوْكُمْ فَاِنَّهُمْ اَصْحَابُ بَاسٍ شَدِيْدٍ» (همان: ۱۱) تأثیر این دیدگاه آشکار است. جوینی در جمله «چون نبوت دولت خاتم رسالت رسید - علیه اَفْضَلُ الصَّلَوَاتِ الزَّكَايَاتِ - در رسید.» (همان: ۱۱) به نوعی با ذکر نام پیامبر اسلام (ص) جنبه دینی و معنوی به سخن خود می‌دهد.

یکی دیگر از شناخته‌های به کار رفته در این متن، نام علامه زمخشری است که نویسنده به دلیل شهرت و مقبولیت او در میان مردم لقب وی را ذکر کرده است: «جار الله العلامة در تفسیر کشاف در سورة الانعام در آیت قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلٰی اَنْ يَّبْعَثَ عَلَیْكُمْ عَذَابًا مِّنْ قُوَّتِكُمْ آورده است.» (همان: ۱۲)

خوانش انتقادی دیباچه ... (فائزه سعادت مسرور و محمدرضا حاجی آقابابایی) ۲۰۱

نویسنده با بهره‌گیری از نام علامه زمخشری و هم‌چنین با استناد به بخشی از تفسیر او از آیه ۶۵ سوره انعام «قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَىٰ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِّنْ فَوْقِكُمْ» به‌طور ضمنی مغولان را همان عذاب الهی می‌داند. سپس با روایت سخنانی از پیامبر، عذاب شمشیر را بر مسلمانان روا می‌داند؛ زیرا اگر این عذاب که به‌طور ضمنی به هجوم مغولان اشاره دارد، نبود «کارها اختلال پذیرفتی و عوام که پای‌بسته مایزغ السلطان‌اند دست‌گشاده شدند و [...]» (همان: ۱۲) و در ادامه با استناد به آیه «وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ» کشته‌شدن با شمشیر مغولان یا همان عذاب شمشیر را منافع و خیر برای مردم می‌داند تا تنبیه شوند و هم‌چنین اعجاز دین محمدی را نیز ببینند.

نویسنده برای توجیه هجوم مغولان و حوادث ناگواری که برای مردم روی داده، از واژه‌هایی با بار معنایی منفی مانند «بطر نعمت»، «نخوت ثروت» و ... استفاده کرده‌است. او با توجه به دیدگاه دینی و کلامی خود و کاربست واحدهای واژگانی شناخته‌حوزه دینی مانند «کفران»، «اولوالابصار»، «گناه» و کاربرد آیات قرآن کریم، به تأیید و تقویت سخنان خود پرداخته‌است:

چون در هر دوری و قرنی بندگان را بطر نعمت و نخوت ثروت و خیلائی رفاهیت از قیام به التزام اوامر باری - جَلَّتْ قُدْرَتُهُ وَ عَلَتْ كَلِمَتُهُ - مانع می‌آمده است و بر اقدام بر معاصی باعث و محرض می‌گشته کلاً إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ هر قومی را فراخور طغیان و نسبت کفران تأدیبی تقدیم می‌رفته است و اعتبار اولوالابصار را به حسب گناه و ارتکاب آن بلایی یا مؤاخذه می‌رفته. (همان: ۱۱)

۴. نتیجه‌گیری

در تحلیل و بررسی دیباچه تاریخ جهانگشای جوینی با مؤلفه‌های معنی‌شناسی کاربردی شامل بافت موقعیتی، شاخص‌های شخصی، زمانی و مکانی، شناخته‌ها، جایگزین‌ها نتایج زیر به دست آمد:

- عظاملک جوینی به‌عنوان یک از صاحب منصبان و افراد وابسته به حکومت مغولان، تاریخ خود را برای ثبت فتوحات و پیروزی‌های مغولان نوشته‌است. بیان وحشیگری‌ها و جنایات مغولان، برای آنان نه تنها عیب و ننگ نبود، بلکه مایه سرافرازی بوده‌است؛ با وجود این‌که در میان برخی از گزاره‌های دیباچه، نویسنده از واژه‌هایی چون لشکر بیگانه، کفر و ... در اشاره به آن‌ها استفاده کرده است اما با

استناد به آیات، احادیث و ابیات گوناگون سعی در تعدیل چهره منفی مخدومان خود دارد و قتل و غارت‌های آن‌ها را به قضا و قدر و فرمان الهی نسبت می‌دهد.

- جوینی با کاربرد شاخص‌های شخصی چون پادشاه جهان، پادشاه جوان جوان‌بخت و ... برای اشاره به مخدوم خود احترام و اطاعت خود را نسبت به او نشان می‌دهد. هم‌چنین با کاربرد شاخص «خداوندان فضل و افضال» در اشاره به خوانندگان کتاب، علاوه بر نشان دادن احترام خود به آن‌ها، نشان می‌دهد اهل فضل و افراد باسواد اغلب از طبقه فرادست جامعه هستند و نویسندگان آن‌ها را به دیده احترام می‌نگریسته‌است. شاخص‌های زمانی به کار رفته در دیباچه علاوه بر دادن اطلاعات دقیق تاریخی، در مقایسه اوضاع زمانه پیش از حمله مغول و پس از آن سودمند است و نویسندگان با کاربرد نوعی تناقض در متن، ابتدا زمان حال را زمانه عدل و داد می‌دانند، اما در بندنوشت‌های بعدی از آن دوران با عنوان روزبازار ضلالت یاد می‌کنند. شاخص‌های مکانی نیز علاوه بر نشان دادن اهمیت والای خراسان و وسعت اطلاعات و آگاهی نویسندگان درباره مناطقی چون ماوراءالنهر، چین و ... در زمان حکومت مغولان، به‌طور ضمنی اوضاع و احوال آن‌ها را قبل و بعد از حمله مغول نشان می‌دهد.

- در این متن، نویسندگان واژه‌های خاصی را با اهداف و اغراض ثانوی به صورت جایگزین استفاده کرده‌است. این جایگزین‌ها با توجه به بافت، دیدگاه نویسندگان را به‌طور ضمنی آشکار می‌کنند. جوینی با کاربرد جایگزین‌ها از فتنه و هجوم مغولان سخنی به میان نمی‌آورد.

کتاب‌نامه

- افراشی، آریتا (۱۳۸۱)، *اندیشه‌هایی در معنی‌شناسی*، تهران: کاوش.
- جوینی، عطاملک (۱۴۰۰)، *تاریخ جهانگشا*، تصحیح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی، چ پنجم، تهران: زوار.
- خطیبی، حسین (۱۳۹۰)، *فن نثر در ادب پارسی*، تهران: زوار.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳)، *لغت‌نامه دهخدا*، ج ۲، تهران: روزنه.
- رازقی، ثریا (۱۴۰۱)، «تحلیل‌های جوینی در تاریخ جهانگشا»، *جستارهای ادبی (ادبیات تعلیمی)*، دوره ۱۵، ش ۲، صص ۸۶ - ۶۹.

خوانش انتقادی دیباچه ... (فائزه سعادت مسرور و محمدرضا حاجی آقابابایی) ۲۰۳

- ریپکا، یان (۱۳۶۴)، *ادبیات ایران در زمان سلجوقیان و مغولان*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۲)، «تلقى قدما از وطن»، الفبا، ۲، تهران: امیرکبیر.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۸۱)، *مبانی معناشناسی نوین*، تهران: سمت.
- صفوی، کورش (۱۳۸۳)، *معنی‌شناسی کاربردی*، تهران: همشهری.
- صفوی، کورش (۱۳۸۴)، *فرهنگ توصیفی معنی‌شناسی*، تهران: فرهنگ معاصر.
- صفوی، کورش (۱۳۹۲)، *درآمدی بر معنی‌شناسی*، چ ۵، تهران: سوره مهر.
- نوری، جعفر و دیگران (۱۴۰۱)، «بررسی تحلیلی آیه‌نگاری جوینی در تاریخ جهانگشا»، قرآن، فرهنگ و تمدن، س ۳، ش ۱، صص ۲۷-۸.
- یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۸۵)، *درآمدی بر گفتمان‌شناسی*، تهران: هرمس.